

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भूमिहीन चळवळ

प्रदीप मोहन कांबळे.

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग वारणा महाविद्यालय, ऐतवडे खुर्द. ता. वाळवा, जि. सांगली.

सारांश :

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात जमिनीच्या मालकी हक्काला आर्थिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीने महत्त्व आहे. वसाहतकालीन व वसाहतकालानंतरचे दलित चळवळीचे मुख्य विषय अस्पृश्यतेबरोबरच शेतमजुरांशी संबंधित आहेत. दलितांच्या मुक्तिलढयामध्ये 'भूमिहीनांची चळवळ' हे महत्वाचे पर्व आहे.

चर्चा :

इ.स. १९२० नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित चळवळीस वैचारिक बैठक दिली. राज्यसमाजवादाचा पुरस्कार करून देशाला सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या विकसित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण विचार मांडले. आर्थिक समता प्राप्त झाली तरच राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ राहिल असे त्यांचे मत होते. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. परंतु त्यामध्ये राबणारे बहुसंख्य शेतकरी निव्वळ काबाडकष्ट करित आहेत त्यांचे जीवन दुःखी बनले आहे अशा भूमिहीन शेतमजुरांची पिळवणूकीतून मुक्तता करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी क्रांतीकारी विचारांची मांडणी केली व भूमिहीनांसाठी लढा दिला.

• डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भूमिहीनांविषयीचे विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हयातीपासूनच भूमिहीन, कष्टकरी, शेतमजूर यांच्या परिस्थितीत सुधारणा होण्यासाठी संघर्ष सुरू होता. खेड्यातील अस्पृश्यांच्या सामाजिक व आर्थिक अशादुहेरी समस्या होत्या. अस्पृश्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी खेड्यातील सरकारी मालकीच्या पडीक जमिनी अस्पृश्यांना कसण्यासाठी मिळाव्यात यासाठी प्रयत्न केले.

महाड येथे कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेमध्ये १९ मार्च, १९२७ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना शेतीकडे वळण्याचा संदेश दिला, 'दुसरा धंदा जो मी आपणास सुचविला आहे, तो शेती आहे हा धंदा सुचविण्यात माझा हेतु असा आहे की, आपल्या अस्पृश्य वर्गाने आर्थिकदृष्ट्या स्वायत्तरीतीने जिवीत घालविण्याची व्यवस्था करावी. आज अस्पृश्य जाती चरितार्थासाठी दुस-याच्या भिकेवर अवलंबून आहेत. त्यांचा स्वाभिमान नष्ट झाला आहे. त्यामुळे या लोकांनी दुस-याकडे तुकडा

मागण्याचे सोडून जर गावातील लोकांप्रमाणे शेती केली तर त्यांची उन्नती होईल. शेती विकत घेणे हे अस्पृश्यांना कठीण जाईल पण जंगल खात्याच्या कितीतरी पडीक जमिनी आहेत त्या जर एखाद्या अस्पृश्य वर्गाच्या माणसाने मागणी केली तर त्याला मिळण्यासारख्या आहेत.^१ अशा पडीक जमिनी भूमिहीनांनी ताब्यात घेऊन शेती करावी असे त्यांचे मत होते. कोल्हापूर संस्थान दलित प्रज्ञापरिषदेमध्ये डॉ. आंबेडकरांनी संस्थानातील पडीक जमीन अस्पृश्यांना देण्याची विनंती केली होती. कोल्हापूर संस्थानात एकंदर शेतजमीन २२ लाख एकर असून त्यापैकी वहिवाटीत असणारी जमीन १३ लाख १३ हजार एकर आहे. पडजमीन ३,१७,४२३ एकर असून महाराजांची खाजगी शेरी जमीन ४६,३५९ एकर आहे. ही पड व शेरीजमीन अस्पृश्यांना देऊन त्यांची स्थिती सुधारणे शक्य आहे. असा विचार त्यांनी शाहू महाराजांसमोर मांडला.^२

भूमिहीनांना पडीत जमिनी मिळण्यासाठी त्यांनी शासनाला काही शिफारसी केल्या. १९३० मध्ये ते स्टार्ट समितीचे सदस्य होते. हया समितीच्या प्रतिवृत्तांत त्यांनी अस्पृश्यांच्या व आदिवासींच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी शिफारसी केल्या. त्यामध्ये राने तोडून मिळालेली जमीन व वैराण जमीन दलित वर्गीयांना द्याव्यात ही महत्वाची शिफारस होती.^३ दलित लोकांच्या भूमिहीन बनण्याचे कारण त्यांनी ठाणे जिल्हयातील कसारा येथे भरलेल्या परिषदेमधील भाषणामध्ये सांगितले. दलितांना जमिनी नाहीत याचे कारण त्या इतर लोकांनी घेतल्या म्हणून देवावर भरवसा ठेऊन वागू नका. जे काम करायचे असेल ते आपल्या मनगटाच्या जोरावर करा.^४ असा भूमिहीनांना स्वावलंबी बनण्याचा संदेश दिला.

जमीन वाटपातील विषमता हे दलित समाजाच्या आर्थिक दारिद्र्य अवस्थेचे एक कारण असून जमीनदारांकडून भूमिहीनांचे शोषण होत होते. १९३५ मध्ये कुलाबा जिल्हयातील चरी या गावी शेतक—यांची परिषद भरली या परिषदेमध्ये त्यांनी सांगितले की, जमीनदारांच्या सुखात शेतमजुरांच्या दुःखाची मुळे आहेत म्हणून शेतक—यावर लादलेल्या गुलामगिरीतून मुक्तता होण्यासाठी १७ सप्टेंबर १९३७ मध्ये 'खोती पध्दती नष्ट करा व कसणा—यांनाच जमीन द्या' हे बिल मुंबई विधिमंडळात मांडले.^५ खोती पध्दती व इनामदारी पध्दती या आर्थिकदृष्ट्या नुकसानकारक व सामाजिकदृष्ट्या जुलमी असल्यामुळे ताबडतोब नष्ट झाल्या पाहिजेत, जमीन कसणा—या कुळांना वहिवाटीचे हक्क मिळावेत आणि रयतवारी पध्दती आणावी हे या विधेयकाचे साध्य होते.

स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी शेतकरी, शेतमजूर व भूमिहीन यांची गुलामी नष्ट व्हावी यासाठी प्रयत्न केले. १९३८ मध्ये डॉ. बाबासाहेबांची भेट घेऊन खोती पध्दती व इनामदारी पध्दत नष्ट व्हावी, तीन वर्षे जमीन कसणा—या कुळाला कायदाकूळ समजले जावे. लहान शेतक—याची पाणीपट्टी ५० टक्क्यांनी कमी करावी इ. मागण्याबरोबर कसता येण्याजोगी सर्व जमीन शेतमजुरांना मोफत वाटून द्यावी ही मागणीदेखील केली.^६

डॉ. आंबेडकरांनी इ.स. १९४२ मध्ये शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशनची स्थापना केली. या फेडरेशनच्या वर्किंग कमिटीच्या ठरावामध्ये ठराव क्र. ११ स्वतंत्र वसाहतीविषयी होता. लागवडीस आणण्यासारखी व कोणाच्या वहिवाटीत नसलेली सर्व सरकारी जमीन आणि जी जमीन मिळविण्यासारखी आहे. अशा सर्व जमीनी सदर सेटलमेंट कमिशनरच्या स्वाधीन करण्यात याव्यात व त्या सर्व जमिनी अस्पृश्य समाजासाठी वसाहती स्थापन करण्यासाठी सदर सेटलमेंट कमिशनरकडे ट्रस्टी म्हणून ठेवण्यात याव्यात. सदर कमिशनरला आपली योजना पार पाडता यावी म्हणून केंद्र सरकारने दरवर्षी किमान ५ कोटी रूपयाची व्यवस्था करावी, अशी तरतूद राज्यघटनेत तयार करण्यात यावी.^९ असा ठराव मंजूर करण्यात आला. त्यानुसार डॉ. आंबेडकरांनी १५ मार्च, १९४७ रोजी संविधान सभेला एक महत्वाचे ज्ञापन दिले. हे ज्ञापन 'स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज म्हणून प्रसिध्द आहे. या निवेदनात त्यांनी राज्यसमाजवादाला देशाचे आर्थिक धोरण म्हणून स्वीकारावे असे प्रतिपादन केले. यामध्ये भूमिहीनांविषयी विचारही स्पष्ट करण्यात आले. गावक—यांना जमीन ही जाती आणि पंथ यांचा भेदभाव न करता अशा प्रकारे वितरित केली जाईल की, कोणीही जमीनदार असणार नाही, कोणीही कूळ असणार नाही, कोणीही भूमिहीन असणार नाही.^६ अशा प्रकारे भूमिहीनांना समान न्याय देण्यासाठी विविध सभा, सामाजिक परिषदा व शासनाला शिफारशी करून त्यांना लागवडीयोग्य पडीक जमीन मिळण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी प्रयत्न केले. पुढील काळात डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली भूमिहीनांनी सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली.

● **मराठवाडयातील भूमिहीन सत्याग्रह (१९५३) :-**

देशामध्ये लागवडीयोग्य पडीक जमीन असूनदेखील ती भूमिहीनांना मिळत नव्हती. १९५१ मध्ये देशामध्ये ८४ लाख एकर जमीन जंगल खात्याची, शेतीसाठी उपयोगात न आलेली जमीन ६२ लाख एकर होती तर शेती करता येण्याजोगी पडीक जमीन ९३ लाख एकर होती.^९ यावरून ९३ लाख एकर जमिनीचा वापर शेतीसाठी करता येणार होता. अस्पृश्यांनी अशा सरकारी पडीक जमीनी शेतीसाठी ताब्यात घ्याव्यात ही डॉ. आंबेडकरांची भूमिका होती.

विशेषतः मराठवाडयात अस्पृश्यांवर वेगवेगळ्या मार्गांनी अत्याचार सुरू होते. म्हणून बाबासाहेबांनी हैद्राबाद सरकारचे शेतकी मंत्री यांना २९/१/१९५३ रोजी पत्र पाठविले. या पत्राचे उत्तर न आल्यामुळे सरकारी पडीक जमीन सत्याग्रह करून ताब्यात घ्या व तेथे आपल्या पोटापाण्यासाठी शेती सुरू करा असा आदेश दिल्यानंतर मराठवाडयात सत्याग्रह सुरू झाला.^९ मराठवाडयातील भूमिहीन दलित वर्गांनी शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशनच्या विद्यमाने हा सत्याग्रह सुरू केला या सत्याग्रहामध्ये १७०० सत्याग्रहींना अटक झाली व त्यामधील ११०० सत्याग्रहींना विनाअट

सोडण्यात आले.^{११} या सत्याग्रहाचे नेतृत्व बी. एस. मोरे, दादासाहेब गायकवाड, आर. जी. खंडाळे, खरात व सुरवसे यांनी केले. सत्याग्रहाच्यावेळी यांना अटक करण्यात आली होती.^{१२} यावेळी सरकारने अनुकूलता दाखविल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी हा सत्याग्रह मागे घेतला. सरकारने सर्व पडीक जमीन मध्यवर्ती शासनाच्या कक्षेत आणण्यासंबंधी घटनेमध्ये दुरुस्ती करावी व जमिनीची किमान मर्यादा ठरवावी, जास्तीत जास्त जमीन असेल ती घेऊन किंवा दलित वर्गाला जमीन विकत घ्यायला पैसे पुरवून ही गोष्ट करावी असे विचार त्यांनी राज्यसभेमध्ये (६ सप्टेंबर, १९५४) व्यक्त केले.^{१३}

डॉ. आंबेडकरांनी भूमिहीनांसाठी व्यापक चळवळ सुरू करण्याचा विचार केला होता. १८ मार्च, १९५५ मध्ये आग्रा येथे शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन वतीने सभा झाली. त्या सभेत बाबासाहेबांनी घोषणा केली की, “माझी प्रकृती ठीक होताच मी स्वतः अस्पृश्यांनी पडीक जमीन ताब्यात घ्यावी अशी चळवळ चालविणार आहे.” तसेच खेडयातील अस्पृश्यांना शहराकडे जाण्यास सांगितले, त्यांनी खेडयातून निघून जेथे कोठे पडीक जमीन असेल ती ताब्यात घ्यावी आणि नवीन गांवे बसवून स्वाभिमानपूर्वक माणुसकीचे जीवन जगावे, असा विचार मांडला.^{१४} डॉ. आंबेडकरांच्या या घोषनेचा परिणाम होऊन मराठयातील भूमिहीन अस्पृश्यांनी सरकारी जमिनीचे कब्जे घेतले, तेथे मेहनत—मशागत केली. यावेळी सुमारे २००० भूमिहीनांनी जमिनी ताब्यात घेतल्या, याबद्दल त्यांना तुरूंगवास भोगावा लागला पण सरकारने त्यांच्या मागण्या पूर्ण केल्या नाहीत. डॉ. आंबेडकरांनी भूमिहीनांना पडीक जमिनी मिळवून देण्यासाठी देशव्यापी लढा उभा करावयाचा होता पण ६ डिसेंबर, १९५६ मध्ये त्यांचा मुत्यू झाला त्यांच्या मुत्यूनंतर रिपब्लिकन पक्षाने भूमिहीनांची चळवळ पुढे सुरू ठेवली.

● भूमिहीन समेस्येवरील उपाययोजना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भूमिहीनांच्या समस्या सोडवण्यासाठी महत्वपूर्ण उपाययोजना सांगितल्या. त्यांच्या मते, भूमिहीन मजुरांचा प्रश्न सोडविण्यासाठी एकच मार्ग आहे. आणि तो म्हणजे, पडिक जमिन लागवडीखाली आणणे आणि भूमिहीनांना देणे. भारतातील सर्व जमिन राज्याने ताब्यात घ्यावी व भाडेपट्टीने कुळे म्हणून शेतक—यांना वाहिवाटीस द्यावी. राज्याजवळ जेव्हा पुरेशी शेती साधने व भांडवल असेल त्यावेळी सामुदायिक शेती यांच्या योजना करून आमलात आणव्यात. देशात त्यांना जमिनच नाही अशा भूमिहीनांची संख्या कोटयावधी आहे. जर काही लोकांना जमिनीचे मालक बनविले तर ज्यांना काहीच जमिन नाही अशा लोकांचे कल्याण होणार नाही त्यांची स्थिती आहे तशीच राहिल.^{१५} सरकारने कायद्याद्वारे जमिन मालकीबाबत कमाल मर्यादा ठरवावी आणि मर्यादितपेक्षा जास्त जमिन ताब्यात घेऊन दलिताना द्यावी किंवा जर कोणाची जमीन विकाऊ असेल, तर सरकारने ती घेण्यास आर्थिक मदत करावी.^{१६}

धारणक्षेत्र एका विशिष्ट किंवा ठराविक आकाराचे असले पाहिजे ही कायदेशीर तरतुद त्यांना मान्य नव्हती जर असे झाले असते तर, छोट्या शेतक-यांना आपल्या जमिनी मोठ्या शेतक-यांना विकल्याशिवाय पर्याय नव्हता परिणामतः छोटे शेतकरी भूमिहीन शेतमजूर बनतील. या समस्येवर डॉ. आंबेडकरांनी सहकारी शेतीचा उपाय सुचविला. सहकारी शेतीमुळे शेतक-यांचा जमिनीवरील मालकी हक्क राहिल. अर्थात लागून असलेल्या धारणक्षेत्रांना जोडल्याशिवाय त्याला आपले धारणक्षेत्र कसण्याची मुभा-असणार नाही. त्यामुळे सरकारी शेती मोठ्या आकारमानाची व एकसंघ होईल. त्यांच्या मते, सामुदायिक शेती व सहकारी शेतीमुळे भूमिहीनांच्या समस्या सोडविता येतील.

● निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक लढयाबरोबर आर्थिक समतेसाठी लढा दिला. लागवडीयोग्य पडीक जमिन भूमिहीनांना मिळावी यासाठी क्रांतिकारक विचार मांडून सत्याग्रहाद्वारे पडिक जमिनी भूमिहीनांना मिळव्यात यासाठी आंदोलन निर्माण केले. त्यांचे सामुदायिक शेती व सहकारी शेती हे उपाय आजही व्यवहार्य आणि आदर्शवत आहेत. अशा प्रकारे भूमिहीन लढा दलित चळवळीतील एक महत्वपूर्ण जनसंग्राम होता.

संदर्भसाधने:&

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लेखन व भाषणे, खंड १८, भाग -२, महाराष्ट्र शासन, २००२ पृ. ४२.
- २) कित्ता, पृ. ३०९.
- ३) फडकुले निर्मलकुमार(डॉ.), डॉ.कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड काल आणि कर्तृत्व, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई, २०१० पृ. १५९
- ४) कित्ता, पृ. १५९.
- ५) प्रबुध्द भारत, २८ मे १९६०
- ६) नरवडे शेषराव(डॉ.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष (१९३६ - १९४२), निर्मल प्रकाशन, नांदेड, २०११ पृ. ६५.
- ७) कांबळे बी. सी.(अॅड.), समग्र आंबेडकर चरित्र, खंड १७, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००७ पृ. ८५.
- ८) गायकवाड प्रदीप, (संपा), कामगार चळवळ : डॉ. आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख, क्षितीज प्रकाशन, नागपूर, द्वि. आवृत्ती, २००५, पृ. १२.
- ९) खैरमोडे, चां. भ., रा. आंबेडकर चरित्र, खंड १०, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९०पृ. १५५.

- १०) फडकुले निर्मलकुमार(डॉ.), कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड काल आणि कर्तृत्व, पृ. ६९.
- ११) किर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९६, पृ. ४०८.
- १२) फडकुले निर्मलकुमार(डॉ.), कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड काल आणि कर्तृत्व, पृ. ६९.
- १३) किर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पृ. ४०८.
- १४) खरात शंकरराव, (संपा), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे, २००१, पृ. ३३४-३५.
- १५) गायकवाड प्रदीप, बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख, पृ. २००.
- १६) कित्ता, पृ. २२८.